

Prof. dr hab. Jacek Kabaciński

Poznań, 31.07.2024r.

Instytut Archeologii i Etnologii

Polska Akademia Nauk

Poznań

RECENZJA

pracy doktorskiej mgr Elmontaser D. M. E. Elmoubark pt. „Archaeological resource management in Sudan within archaeological discourse (theories, practices, and perspectives)”

promotor dysertacji: prof dr. hab. Włodzimierz Rączkowski (UAM)

promotor pomocniczy: dr Mariusz Drzewiecki (UW)

Przedstawiona mi do oceny praca składa się z dwóch tomów. Tom pierwszy liczy 252 strony, w tym około 220 stron tekstu zwartego, włączając w to 12 stron bibliografii, 51 rycin różnej wielkości oraz 9 tabel. Tom drugi liczy 158 stron i zawiera 5 załączników. Trzy pierwsze to teksty aktów prawnych (rozporządzeń; *Ordinance*) ustanawiających i regulujących system ochrony zabytków na terenie Sudanu. Załącznik nr 4 zawiera dwa dokumenty: (a) odezwę Ministra Kultury Republiki Sudanu z 1960 roku w sprawie ratowania dziedzictwa archeologicznego na terenie Nubii Sudańskiej w związku z budową Tamy Asuańskiej oraz (b) odezwę Sekretarza Generalnego UNESCO wzywającej społeczność międzynarodową do uczestnictwa w ratowaniu zabytków z terenu Dolnej Nubii (południowy Egipt i północny Sudan) w związku z budową Tamy Asuańskiej i planowanym zalaniem obszarów położonych wzdłuż doliny Nilu na odcinku między pierwszą a drugą kataraktą Nilu. Z kolei Załącznik nr 5 zawiera transkrypcje wywiadów, w j. angielskim i arabskim, z 14 osobami zaangażowanymi w różny sposób w ratownicze badania archeologiczne związane przede wszystkim z budową tamy w rejonie 4 katarakty Nilu, a częściowo również w badania ratownicze w trakcie tzw. Kampanii Nubijskiej.

Zasadniczą częścią pracy jest tom pierwszy. Składa się on z 5 głównych, bardzo rozbudowanych rozdziałów.

Rozdział pierwszy to wprowadzenie do problematyki poruszanej w dysertacji. Zawiera na początku podstawowe informacje o tematyce pracy. Koncentruje się ona na dwóch wielkich projektach archeologicznych o charakterze ratowniczym: (a) badaniach archeologicznych związanych z budową Tamy Asuańskiej w rejonie I katarakty Nilu, znanych pod nazwą Kampanii Nubijskiej (Nubian Campaign) oraz (b) badań ratowniczych w związku z budową tamy w okolicach 4 katarakty Nilu (Merowe Dam Archaeological Salvage Project, dalej Projekt Merowe).

W kolejnej części, podrozdział 1.2, zawarte są zasadnicze cele pracy. Doktorant wskazał siedem celów:

- 1/. Studia nad teoretycznymi i praktycznymi aspektami zarządzania dziedzictwem archeologicznym w Sudanie. Ich celem ma być wypracowanie długookresowych strategii zarządzania pracami archeologicznymi w tym kraju;
- 2/. Identyfikacja metod i podejść badawczych stosowanych w trakcie Kampanii Nubijskiej oraz Projektu Merowe;
- 3/. Identyfikacja najważniejszych wezwań badawczych i trudności związanych z Kampanią Nubijską oraz Projektem Merowe celem ich uniknięcia w przyszłych badaniach. Sposobem ich wyodrębnienia będzie analiza środowiska, klimatu, społeczności lokalnych, logistyki badań, ich bezpieczeństwa oraz sposobów;
- 4/. Analiza wpływu założeń teoretycznych i uwarunkowań politycznych na praktykę zarządzania zasobami archeologicznymi w Sudanie w kontekście obydwu analizowanych w pracy projektów ratowniczych;
- 5/. Identyfikacja procedur związanych z realizacją badań, wynikających z przyjętych teoretycznych koncepcji badań, kontekstów politycznych, i zaangażowania w prace ratownicze zagranicznych zespołów badawczych;
- 6/. Analiza, dyskusja i ocena przeprowadzonych badań i zgromadzonych materiałów archeologicznych w Sudanie pod kątem ich aktualnego statusu, stanu zachowania i zaobserwowanych zmian;
- 7/. Sformułowanie uniwersalnych, standardowych procedur w kontekście przyszłych wielkoskalowych badań ratowniczych w Sudanie.

Kolejny podrozdział to krótka charakterystyka dwóch analizowanych przypadków (case studies), tj. Kampanii Nubijskiej oraz Projektu Merowe. Terenowa

część Kampanii Nubijskiej trwała ok. 10 lat, od 1960 do 1970 roku, a publikacje rezultatów tych badań trwają do dzisiaj. Na apel UNESCO w 1960 roku odpowiedziało kilkadziesiąt krajów, wysyłając i finansując kilkadziesiąt ekspedycji archeologicznych. Prace prowadzone były po obu stronach Nilu między Asuanem w Egipcie (I katarakta Nilu) a Wadi Halfa w Sudanie (II katarakta Nilu), na odcinku ponad 500 km. Zlokalizowano w trakcie tych badań i częściowo przebadano tysiące stanowisk archeologicznych, o chronologii od Środkowego Plejstocenu po Okres Islamski. Do najbardziej spektakularnych, należą prace związane z przenosinami świątyń z czasów Starożytnego Egiptu w Abu Simbel i Philae w Egipcie (przeniesione poza strefę zalania) oraz Buhen i Aksha w Sudanie (przeniesione do Chartumu). W samym Sudanie w badania zaangażowanych było 17 krajów (23 ekspedycje) W konsekwencji zalania tak wielkiego odcinka doliny Nilu doszło do masowych przesiedleń ludności na terenie Dolnej Nubii, w tym ok. 70 tys. osób w Egipcie i 50 tys. osób w Sudanie.

Projekt Merowe miał mniejszą skalę, bowiem zalanych zostało ponad 170 km doliny Nilu powyżej 4 katarakty. Trwające kilka lat prace ratownicze (1999-2007), były największym projektem badań ratowniczych na terenie Sudanu. Uczestniczyło w nim kilkadziesiąt ekspedycji archeologicznych z Sudanu oraz z kilku krajów europejskich i z USA. Rezultatem tych prac było odkrycie i częściowe przebadanie kilkuset stanowisk archeologicznych o zróżnicowanej chronologii, od środkowego plejstocenu po okres islamski.

W kolejnym rozdziale autor przedstawia źródła, z których korzystał w trakcie swoich studiów (rozd. 1.4). Są to zarówno akty prawne, archiwa zgromadzone w Muzeum Narodowym w Chartumie, raporty z badań, różnorodne publikacje naukowe oraz wywiady z uczestnikami badań, głównie w ramach Projektu Merowe. Podstawową metodą analizy (rozd. 1.5) była kwerenda bibliograficzna i źródłowa oraz metoda porównawcza, użyta przy analizie porównawczej obu projektów, oraz wywiady z uczestnikami badań. Kolejny podrozdział (1.6) zatytułowany jest 'Naukowe rezultaty badań ratowniczych'. Niestety wyników badań on nie zawiera, poza ważną informacją o skali przesiedleń w Sudanie w związku z budową obu zapór: łącznie prawie 120 tys. osób (50 tys. w trakcie Kampanii Nubijskiej oraz ok. 70 tys. w trakcie projektu Merowe). Na końcu tego rozdziału (rozd. 1.7) przedstawiono strukturę samej pracy (rozd. 1.7).

Rozdział 2 to obszerny przegląd historii badań archeologicznych w Sudanie. Przeczytałem go z wielkim zainteresowaniem, zawiera bowiem m. innymi charakterystykę pierwszych eksploracji obszarów dzisiejszego Sudanu przez podróżników Afrykańskich, Arabskich i Europejskich, począwszy od 9 wieku AD (rozdz. 2.1). Krótko omawia również starsze źródła egipskie i greckie odnoszące się do Nubii i obszarów położonych na południe od niej (*Land of Kush*) w okresie I tys. BC po 4 wiek AD. Zawiera również charakterystykę nubijskich państw chrześcijańskich rozwijających się na terenie północnego i środkowego Sudanu od 6 po 15 wiek AD. Osobne miejsce poświęca Sudanowi pod panowaniem Imperium Otomańskiego (rozdz. 2.1.3). Z tego okresu pochodzą pierwsze kolekcje zabytków wywiezionych do Europy i dzisiaj eksponowane w europejskich muzeach.

Zasadniczą rolę w historii archeologicznych eksploracji Sudanu odgrywa okres istnienia Kondominium Anglo-Egipskiego (1899-1956; rozdz. 2.2). Sudan był wówczas de facto kolonią brytyjską. W tym okresie stworzone zostały pierwsze regulacje prawne dotyczące ochrony zabytków – The Antiquities Ordinance z 1905 roku i The Antiquities Ordinance z 1952 roku. Powstały wówczas pierwsze instytucje zajmujące się ochroną zabytków archeologicznych (m.in. Antiquities Service and Museums oraz muzea archeologiczne). W rozdziale tym zawarte jest obszerne omówienie prowadzonych wówczas prac archeologicznych, koncepcji, metod i sposobów podejścia do badań archeologicznych, historii powstawania kolejnych muzeów gromadzących zbiory archeologiczne i etnograficzne w Sudanie oraz wydawanych publikacji.

Trzecia część rozdziału 2 (2.3) poświęcona jest rozwojowi archeologii po uzyskaniu przez Sudan niepodległości w roku 1956. Nastąpił wówczas proces stopniowego zastępowania urzędników brytyjskich przez Sudańczyków. Ze względu na brak kadr był to proces trudny i złożony. Pierwszym Komisarzem ds. Archeologii został francuski archeolog Jean Vercoutter, profesor uniwersytetu w Lille. Był to początek trwającej do dzisiaj, intensywnej obecności archeologów i archeologii francuskiej w Sudanie. Rozdział ten omawia rozwój instytucjonalny jednostek zajmujących się ochroną dziedzictwa archeologicznego. Powstaje wówczas nowa instytucja - National Corporation of Antiquities and Museums (NCAM), która przejęła obowiązki Antiquities Service and Museums. Część rozdziału to omówienie rozwoju jednostek zajmujących się edukacją archeologiczną oraz działalności kolejnych

Generalnych Dyrektorów Antiquities Service and Museums oraz National Corporation of Antiquities and Museums.

Rozdział 3 w całości poświęcony jest omówieniu regulacji prawnych związanych z zarządzaniem dziedzictwem archeologicznym. Szczegółowo są w nim scharakteryzowane trzy akty prawne które regulowały powyższe kwestie. Dwa z nich: *The Antiquities Ordinance* z 1905 roku i *The Antiquities Ordinance* z 1952 roku powstały w czasach kolonialnych. To drugie rozporządzenie zostało zmienione poprawkami po uzyskaniu przez Sudan niepodległości.

Obecnie obowiązującym aktem prawnym jest *The Ordinance for the Protection of Antiquities* z 1999 roku. Jest on szczegółowo i krytycznie omówiony w zakresie definicji zabytków, udzielanych licencji na badania, własności zabytków oraz obrotu komercyjnego zabytkami.

Rozdział nr 4 jest kluczowy dla pracy i zdecydowanie najobszerniejszy. Omawia on bowiem dwa wielkie projekty ratownicze realizowane na terenie Sudanu, tj. Kampanię Nubijską oraz Projekt Merowe.

W przypadku Kampanii Nubijskiej doktorant szczegółowo przedstawia historię powstawania kolejnych zapór w Asuanie, sytuację polityczną i w konsekwencji wezwanie UNESCO do międzynarodowego wysiłku na rzecz ratowania zabytków w Nubii, kwestie przygotowania badań, podziału obszaru badań na koncesje i ich przydzielania, metodyki badań powierzchniowych, wykopaliskowych, dokumentacji i publikacji wyników badań. Dokonuje również krytycznej analizy poszczególnych etapów prac oraz problemów, z jakimi społeczność międzynarodowa się zmagала w trakcie realizacji badań.

Równie obszernie autor dysertacji omawia drugi wielki projekt, związany z budową tamy w rejonie 4 katarakty Nilu. W tym przypadku charakterystyka Projektu Merowe jest bardziej wnikliwa, co wynika z osobistej styczności doktoranta z tą problematyką. Kolejno omawiane są w tym podrozdziale (4.2) historia pomysłu konstrukcji tamy na 4 katarakcie, podstawy prawne planowanych prac archeologicznych, cele projektu, jego podstawy finansowe, podział na koncesje, metodykę badań terenowych (powierzchniowych i wykopaliskowych), udział inspektorów z ramienia NCAM oraz dokumentację i raporty z badań.

Osobną częścią rozdziału 4 jest ta, poświęcona ocenie Projektu Merowe na podstawie wywiadów z menagerami oraz badaczami bezpośrednio uczestniczącymi

w tym projekcie, oraz na podstawie osobistych doświadczeń doktoranta (rozdz. 4.2.4). Omawia w nim krytycznie m. innymi finansowanie projektu, kwestie dostępnego czasu jego realizacji, kwestie techniczne realizacji badań, możliwości przechowywania materiałów z badań, motywacje udziału misji zagranicznych, kwestie społeczne związane z konfliktami na linii archeologów-lokalne społeczności oraz warunki pracy.

Rozdział 4 kończy się analizą porównawczą obu projektów i prezentacją wynikających z tego porównania wniosków na przyszłość. Załączona do tego rozdziału tabela nr 9 podsumowuje analizę porównawczą na kilkunastu poziomach wraz z konkluzjami dotyczącymi pozytywnych i negatywnych zmian w sposobach realizacji Projektu Merowe w porównaniu z Kampanią Nubijską.

Rozdział 5 jest konsekwencją krytycznej analizy obu wielkich projektów ratowniczych, będąc jednocześnie autorską próbą sformułowania modelowej realizacji wielkoskalowych ratowniczych badań archeologicznych w Sudanie.

Konstruując swój model doktorant wyróżnił 4 zasadnicze poziomy realizacji projektu realizowanych w obrębie zdefiniowanych regulacji prawnych. Na te ostatnie składają się zarówno regulacje krajowe, związane ze zmodyfikowanym *The Ordinance for the Protection of Antiquities* oraz prawodawstwo międzynarodowe, w tym konwencje dotyczące ochrony zabytków wydawane przez UNESCO i ICOMOS (International Council on Monuments and Sites).

Poziom pierwszy związany jest z przygotowaniem projektu i obejmuje działania prawne (oparte o prawo krajowe i międzynarodowe), ocenę wpływu, oraz stworzenie sudańskiej archeologicznej bazy danych. Szczególne znaczenie mają tutaj szerokie konsultacje z miejscową ludnością, aby uniknąć konfliktów na etapie badań terenowych.

Poziom drugi dotyczy terenowej fazy realizacji projektu. Powinien być on realizowany w oparciu o narodowe i międzynarodowe regulacje prawne, zarówno w zakresie badań terenowych (powierzchniowych i wykopaliskowych) oraz w zakresie wykonywanej dokumentacji.

Poziom trzeci obejmuje okres po zakończeniu badań terenowych i zawiera regulacje w zakresie publikacji wyników badań, przechowywania materiałów oraz ich konserwacji.

Ostatni poziom realizacji projektu związany jest z kwestiami społecznymi, w tym z udostępnianiem zbiorów w muzeach oraz rozpowszechnianiem wyników badań, w tym wśród społeczności lokalnych.

Pracę kończy rozdział nr 6 zawierający uwagi końcowe.

Przedstawiona mi do oceny dysertacja mieści się w ramach szeroko definiowanej archeologii publicznej, dyskutując szeroko, obszernie i wnikliwie kwestie związane z zarządzaniem i ochroną dziedzictwa archeologicznego w Sudanie. Podstawą jego prac analitycznych były dwa wielkie projekty archeologicznych badań ratowniczych, prowadzonych w na terenie Sudanu: tzw. Kampania Nubijska, związana z ratowaniem dziedzictwa na terenie Dolnej Nubii w wyniku budowy tamy asuańskiej i zalaniem ponad 500 km doliny Nilu, oraz Projekt Merowe, w wyniku którego zalanych zostało ponad 170 km doliny Nilu na zachód od 4 katarakty. Ten pierwszy projekt to największe w historii ludzkości badania archeologiczne przeprowadzone przez międzynarodowe środowisko archeologiczne. Z kolei Projekt Merowe to największy projekt ratowniczy realizowany dotychczas w Sudanie, na terenie Górnej Nubii, również o wymiarze międzynarodowym.

Przygotowując dysertację Doktorant wykonał olbrzymią pracę, na różnych poziomach: (1) docierając do rozproszonych materiałów archiwalnych z obu tych projektów; (2) zbierając odnoszącą się do nich literaturę; (3) przeprowadzając liczne wywiady z osobami zaangażowanymi w realizację badań ratowniczych w trakcie kampanii Nubijskiej i Projektu Merowe; (4) gromadząc i analizując akty prawne, zarówno wydane w Sudanie jak i międzynarodowe, związane z ochroną dziedzictwa archeologicznego; (5) dokonując wszechstronnej i krytycznej analizy przebiegu obu wielkich projektów ratowniczych, na wszystkich poziomach ich realizacji.

Wynikiem powyższych działań jest autorska, modelowa koncepcja ratowniczych badań archeologicznych. W swym projekcie doktorant akcentuje kilka zasadniczych kwestii, w tym: (a) oparcie badań o zaakceptowane przez rząd Sudanu krajowe i międzynarodowe regulacje prawne, związane z pozyskiwaniem i ochroną dziedzictwa archeologicznego; (b) konieczność stworzenia narodowej bazy danych zabytków archeologicznych; (c) zastosowanie w trakcie prac nowoczesnych metod badań archeologicznych, w tym metod nieinwazyjnych; (d) komputeryzację i

digitalizację dokumentacji z badań archeologicznych oraz ich cyfrowe przetwarzanie;
(e) powszechne zastosowanie platformy GIS na wszystkich etapach realizacji projektu; (f) stworzenie warunków technicznych i lokalowych związanych z przechowywaniem i konserwacją materiałów archeologicznych.

Nie mam wątpliwości, iż przedstawiona mi do oceny praca zasługuje na uznanie i oceniam ją bardzo wysoko. Co nie oznacza, iż nie mam w stosunku do niej uwag krytycznych, różnej natury, którymi w tym miejscu chciałbym się podzielić:

1/. Struktura rozdziałów jest bardzo rozbudowana (podrozdziały do 4 stopnia), co powoduje niekiedy trudności z przyswajaniem zawartych w nich treści, szczególnie, że dużo w nich jest powtórzeń. Mimo tak rozbudowanej struktury zawartość poszczególnych podrozdziałów jest często przedstawiona w sposób chaotyczny. Tak jest na przykład w przypadku interesującego rozdziału dotyczącego historii badań archeologicznych na terenie Sudanu, gdzie w części referującej najstarsze okresy zaburzony jest układ chronologiczny;

2/. Przy szczegółowej charakterystyce działalności poszczególnych zagranicznych misji archeologicznych w trakcie Projektu Merowe kwestie istotne dla badań przeplatają się z błahymi, co stwarza wrażenie przypadkowości podawanych informacji;

3/. Przedstawienie własnej, kompleksowej i przemyślanej wizji prowadzenia badań ratowniczych na terenie Sudanu to niewątpliwie duże osiągnięcie pracy. Tym niemniej jest to wizja wyidealizowana i nie do zrealizowania w dającej się przewidzieć przyszłości. Nie odpowiada ona bowiem na pytanie: *Kto za to wszystko zapłaci?* Już w przypadku Kampanii Nubijskiej jak i Projektu Merowe większość (lub całość w przypadku tego pierwszego projektu) kosztów była poniesiona przez misje zagraniczne. W przypadku Kampanii Nubijskiej UNESCO tylko pozornie dysponowała funduszami na badania, bowiem na budżet UNESCO składały się państwa uczestniczące w projekcie, a większość kosztów była pokrywana bezpośrednio przez państwa uczestniczące w badaniach. Podobnie było w przypadku projektu Merowe, choć wysiłek finansowy Sudanu był znaczący poprzez finansowanie własnych ekspedycji.

Koszty badań terenowych to tylko jeden z elementów związanych z finansowaniem projektu. Koszty stworzenia infrastruktury dla właściwego

przechowywania i konserwacji zbiorów są obecnie ogromne, i borykają się z nimi państwa dużo zamożniejsze niż Sudan. Równie wysokie będą koszty kompleksowej komputeryzacji i digitalizacji zbiorów z Sudanu. To zarówno kwestia sprzętowa (komputery, serwery itp.), kwestia oprogramowania, szkolenia personelu itp. Kosztowne są również niektóre badania nieinwazyjne. Zabrakło mi również w tej autorskiej wizji kwestii wykorzystania sztucznej inteligencji.

4/. Brakuje mi w pracy niektórych pozycji literatury. Taką oczywistą wydaje się monumentalne dzieło pod redakcją Freda Wendorfa *'Prehistory of Nubia'* z 1968 roku, gdzie prezentowane są również wyniki badań prowadzonych przez Combined Prehistoric Expedition na terenie Sudanu.

5/. Z drobniejszych kwestii:

- skorpiony to pajęczaki, nie gady (s. 17);

- w I tomie zdarzają się w tekście literówki, lecz nie mają większego wpływu na odbiór tekstu. Dużo trudniej czyta się wywiady w j. angielskim w tomie drugim. Mam wrażenie, że nie były one sprawdzone pod kątem językowym przez native speakera;

- szkoda, że wywiady przeprowadzone w j. arabskim nie są przetłumaczone na j. angielski. Chętnie bym się z nimi zapoznał, lecz mój stopień znajomości j. arabskiego to wyklucza. W przypadku publikowania pracy, takie tłumaczenie jest warte rozważenia.

Powyższe uwagi nie zmieniają mojej wysokiej oceny pracy.

Reasumując, uważam iż przedstawiona mi do oceny praca spełnia wymogi ustawowe stawiane pracom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

VIDI DECANUS

Jacek Kabaciński

DZIEKAN
Wydziału Archeologii

prof. dr hab. Andrzej Michałowski

